

KOHAKÄANDED GEORG MÜLLERI JA HEINRICH STAHLI EESTI KEELES

Kristiina Ross

1. PROBLEEMIASETUS

Esimene eesti keele grammatika, H. Stahli "Anführung zu der Esthnischen Sprach" (1637), annab eesti keele süsteemist üsna kummalise pildi. Paljuski on see tingitud ajastu mõttelaadist, tollastest arusaamadest, mille kohaselt mis tahes keele grammatika püüti suruda ladina keele süsteemi (Rätsep 1987). Stahli tekstide võrdlemine grammatikas esitatud vormistikuga on näidanud, et "morfoloogilisi vorme esineb Stahli keeletarvituses rohkem, kui ta neid annab oma grammatikas" (Kask 1970: 43). Kummatigi on ka Stahli tegelik keelekasutus tänapäeva eesti kirjakeelest üsna erinev. Ehkki tema tekstidest võib leida märksa rikkalikumalt eri vorme, kui ta oma grammatikas pakub, on juba pealiskaudsel lugemisel ilmne, et vormide esinemissagedus tema idiolektis erineb tänapäeva keeleususest: vormid, mida Stahli grammatikas ei esitata, esinevad ka tema tekstides suhteliselt harvemini kui tänapäeval. Teatud vormide harv esinemine torkab silma ka teise 17. saj. alguse autori, G. Mülleri eesti keeles.

Siinses kirjutises võrreldakse kohakäänete kasutust G. Mülleri ja H. Stahli eestikeelsetes tekstides Stahli grammatika käänamisparadigmaga ning vastavate vormide sagedusega tänapäeva eesti keeles. Võrdluse eesmärgiks on selgitada 1) kas Mülleri ja Stahli eesti keeles on kohakäänete kasutamisel olulisi erinevusi, 2) kui adekvaatselt peegeldab Stahli grammatika kohakäänete kasutust 17. saj. I poole eestikeelsete tekstide autorite keelepruugis, 3) kas tekstides esinevad vormid, mida Stahli grammatika ei kajasta, pärinevad autorite idiolektist või hoopis kusagilt mujalt.

Tartu Ülikoolis koostatav vana kirjakeele tekstikorpus annab loodetavasti lähitulevikus võimaluse Mülleri ja Stahli tegelikku keelekasutust statistiliselt korralikult analüüsida. Niisuguse võimaluse ootel tundus suuremamahulise statistilise uuringu alustamine praegu käsitsi ebaotstarbekas. Seetõttu tugineb järgnev analüüs väga piiratud materjalile. Kummaltki autorilt on analüüsitud umbes kümme lehekülge teksti peamiselt A. Saareste ja A. R. Cedebergi

koostatud kogumikust (Valik 1992: 5–15 ja 37–47). G. Mülleri tekstinäite mahu suurendamiseks on analüüsi kaasatud üks lõik tema jutluste tervikväljaandest (Müller: 45 teine lõik). Kuna nii lühikesed tekstikatked (veidi alla 21 000 täheruumi kummaltki autorilt) on vähegi pädevamate järeltuste tegemiseks liialt napid, võrreldakse saadud tulemusi kohakäänete kasutusega kõigis G. Mülleri jutluis (Müller) ja H. Stahli poolt avaldatud psalmitõlgetes (Stahl 1638), ehkki nende tekstide täpsem analüüs puudub.

2. KOHAKÄÄNDED STAHLI GRAMMATIKAS

Oma grammatikas esitab H. Stahl kuus käännet, mis vastavad ladina keele grammatilisele süsteemile: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv ja ablatiiv. Igal käändel on kaks arvu, singular ja pluural, ning saksa grammatika kohaselt määramata ja määratud vorm. Toodagu siinkohal järgneva jutu jälgitavuse huvides Stahli esimese näitesõna määramata vormide paradigma (Stahl 1637: 4):

	Singularis	Pluralis
Nom.	<i>ix Jummal</i>	<i>öhet Jummalat</i>
Gen.	<i>öhest Jummalast</i>	<i>öhede Jummalade</i>
Dat.	<i>öhel Jummalal</i>	<i>öhelle Jummalalle</i>
Acc.	<i>öhe Jummal</i>	<i>öhet Jummalat</i>
Voc.	<i>O ix Jummal</i>	<i>O öhet Jummalat</i>
Abl.	<i>öhest Jummalast</i>	<i>öhelt Jummalast</i>
	<i>öhelt Jummalalt</i>	<i>öhelt Jummalalt</i>

Sellest näidisparadigmast on raske välja lugeda tänapäeva eesti keele grammatikais esitatavat käännetesüsteemi, mille järgi eesti keeles on kuus kohakäänet (kolm sise- ja kolm väliskohakäänet), igaüks kahes arvus, kusjuures käändetunnus on nii ainsuses kui mitmuses ühesugune ning mitmus erineb ainsusest ainult mitmuse tunnuse esinemise poolest. Stahli käänamisparadigmast puuduvad üldse sisse- ja seesütleva käände vorm. **Sisekohakäänetest** on Stahlil vormiliselt esindatud ainult ainsuse seestütlev (*öhest Jummalast*), kusjuures see vorm esineb nii genitiivi kui ablatiivi all. **Väliskohakäänete** ainsusevormid on paradigmas kõik esindatud: alalütlev (*öhelle Jummalalle*) mitmuse daativi vormina, alalütlev (*öhel Jummalal*) ainsuse daativi vormina ning alaltütlev (*öhelt Jummalalt*) nii ainsuse kui mitmuse ablatiivi ühe paralleelvormina.

Järgnevas jäetakse arvuvastandust puudutavad küsimused kõrvalle. Märgitagu vaid, et obliikvakäänete arvuvastandus on ähmane ka nii Mülleri kui Stahli tegelikus keelekasutuses. Selle põhjuseks võib pidada 17. saj. alguse Põhja-Eesti keele enda arengut: *i*-mitmus ei olnud enam vormiliselt küllalt selge, *de*-mitmus ei olnud veel välja kujunenud, mistõttu “XVII sajandi kirjamehed kasutavad siiski vähe mitmusevorme obliikvakäänetes” (Rätsep 1977: 19).

3. KOHAKÄÄNDED HILISEMATES GRAMMATIKATES

Ladina või saksa grammatikast lähtudes oli eesti keele kirjeldajail tõesti raske käändesüsteemi paika panna. Nõnda ongi eesti keele käänamisparadigmad kuni Ahrensini üsna Stahli-pärased. J. Gutsloffi grammatikas esitatakse kohakäänetest ainult seestütleva vormi genitiivina ja alaleütleva vormi daativina (Gutsloff 1648: 15). H. Gösekeni käänamisparadigma kattub Stahli omaga (Göseken 1660: 26). Isegi A. W. Hupeli grammatika teine täiendatud trükk 19. saj. alguses pole kohakäänete esitamisel tegelikult kaugemale jõudnud. Sisekohakäänetest esitab Hupelgi ainult seestütleva vormi (küll juba ainult ablatiivi tähenduses paralleelselt alaleütlevaga), lisades väikeses kirjas märkuse: “Häufig kommt ein Abfall vor, welcher ein Abl. zu seyn scheint: er endigt sich im rev. Dial. auf s, und im dörpt. auf n, und drückt das in aus, auf die Frage wo, z. B. többes, r. többen, d. in der Krankheit. Aber das s und n sind blos abgekürzte Präpositionen, und stehen st. sees. r. und sissen. d. bey dem Gen. nemlich st. többe sees. r. többe sissen. d. Auf ähnliche Art sagt man ares. r. weren. d. am Ufer, u. d. g. m.” (Hupel 1818: 31). Seega ei tunnista ta sisseütlevat isegi vormiliselt ning peab seestütlevat kaassõnaühendi lühivormiks, mitte käändeks. Väliskohakäänetest esitab ta alaltütleva tunnuse paraalleelselt seestütlevaga, lisades: “... dieser doppelte Abl. wird vermischt gebraucht, obgleich Einige meinen, der erste zeige ein Leiden, der zweite aber eine Wirkursache an” (ibid.). Alale- ja alalütleva esitab ta daativi paralleelvõimalustena, selgitades: “Von diesem doppelten Dativ wird bald der eine bald der andere, doch mehr der letzte, nemlich der sich auf l endigende, gebraucht” (ibid.). Täheandab, nagu Stahligi ei tee Hupel alale- ja alalütleva tähenduslikult vahet.

Ainsaks erandiks varasemate grammatikute seas on J. Hornung. Temagi esitab alalt- ja seestütleva vormi ablatiivi paralleelvõimalustena ning alale- ja alalütleva vormi daativi paralleelvõimalustena.

Kuid lisaks neile vormidele toob ta ablatiivi all ka sisseütleva lõpu -sse ning seesütleva lõpu -s (Hornung 1693: 13).

4. KOHAKÄANETE ESINEMISSAGEDUS TEKSTIDES

Järgnev tabel annab ülevaate kohakäänete esinemisest analüüsitud Mülleri ning Stahli tekstilõikudes ja (Jüri Valge järgi) tänapäeva eestikeelses ilukirjanduslikus proosas. Mülleri ja Stahli osas on toodud vormide absoluutarvud, kusjuures esimesel kohal on arv, mis kajastab kõiki vastavaid vorme, olenemata nende funktsioonist lauses, s.t arvesse on võetud ka ilmselt adverbistunud tarindid ning käändsõnavormi ja adverbi piirimaile kuuluvad juhud. Sulgudes esitatud arv kajastab vormi esinemust täisväärtusliku noomeni käändevormina. Tänapäeva eesti keele kohta toodud arvud väljendavad iga vormi protsentuaalset osa kõikide käändevormide hulgast (Valge 1970: 153; kahjuks ei selgu J. Valge artiklist, mis kriteeriumide alusel on mingit sõnakuju käändevormiks peetud; tõenäoliselt pole siin adverbistunud juhte kaasa arvatud).

	Müller	Stahl	tänapäeva kirjakeel (%)
Sisseütl.	5 (1)	7 (1)	2,1
Seesütl.	13 (7)	10 (10)	4,1
Seestütl.	43 (35)	58 (56)	3,9
Alaleütl.	13 (12)	17 (17)	3,4
Alalütl.	19 (18)	50 (46)	6,1
Alaltütl.	3 (0)	2 (2)	0,3

Sisekohakäänete osas torkab nii Mülleri kui Stahli korral olulisimana silma seestütleva käände rohkus ning noomeni käändevormina tõlgendatava sisseütleva vähesus võrreldes tänapäeva keelega. Seestütlevat käänat einib Mülleri kolm (või viis) korda rohkem kui seesütlevat, Stahlil ligi kuus korda rohkem, ehkki tänapäeva keeles on nende vormide omavaheline sagedussuhe vastupidine: seesütlevat esineb veidi rohkem kui seestütlevat. Noomeni käändevormina tõlgendatavat sisseütlevat esineb kummalgi ainult üks kord. Väliskohakäänete osas nii karjuvaid disproportsioone tänapäeva keele suhtes pole märgata.

5. KOHAKÄÄNETE FUNKTSIOONID G. MÜLLERI KEELES

5.1. Sisekohakääänded

Sisseütleva käände viiest juhust saab täiemõduliseks noomeni käändevormiks pidada ainult ühte sisesihtkoha tähenduses vormi: *Mitto Laywat omat /.../ Merre Pochiasse /.../ errahuppunut*. Sisesihtkoha märkimiseks kasutab Müller potentsiaalse sisseütleva käände asemel neljal korral kaassõnaühendit järelsõnaga 'sisse': *Merre sisse (heitada)*, *(Menne) se Weddichs Lauta sisse, (omat ned Sanat) teddij Su sisse (pannuth)*, *(omat nedsamat Laulut) sen Pöha Risti Kircko sisse (sædnuth)*. Neljal juhul on sisseütleva vorm tõlgendatav väljendteguisõna koostisse kuuluva adverbistunud vormina: kaks korda esineb vorm *öchte (tulleb)*, kaks korda *nælgko ~ nelgka (surnuth ~ surnut)*.

Seesütleva käände 13 esinemisjuhust saab täieõiguslikuks käändevormiks pidada seitset siseasukoha tähenduses vormi. Neist kuus esindavad kolme rinnastatud sõnavormi, mis korduvad kaks korda tsiteeritavas piiblilauses (lk 21: 25): *sæl piddawat suhret ninck hirmsat Ie[assiat]tæchet sündima, sen Peiwlikus, (ninck) Kwes ninck Tæhes*. Üks seesütleva käände vorm esineb ilmselt püsiühendina tarvitatud tarindis *Kirckus ninck Koddo*. Siseasukoha väljendamisel esineb potentsiaalse seesütleva käände asemele tavaliselt kaassõnaühend järelsõnaga 'sees' nt *Tallinna sees (ellama)*, *meddy Kircko echk Chore siddes (omat olnuth)*, *Saddama siddes (saijd errarickututh)*, aga sama ühend võib esineda ka toimumisaja väljendamisel, nt *Õh siddes, Sodda Aija siddes* (kokku kahes funktsioonis 32 näidet). Neli seesütleva käände esinemisjuhtu on tõlgendatavad väljendteguisõna koostisse kuuluva adverbistunud vormina: eri verbidega ühenduses esineb vorm *meles ~ melæs (piddada, ollema jne)*. Kahe tarindi näol on tegemist enam-vähem adverbistunud vormidega, mis esinevad ka teiste tollaste autorite eesti keeles: *kuss paikas 'kus' keickes paykas 'kõikjal'*

Seestütleva käände 43 esinemisjuhust on 28 noomeni seestütleva käände tavalised vormid, mille funktsioonid vastavad enam-vähem tänapäeva keelest tuntutele. 17 juhul väljendab seestütlev kääne siselähtekohta või lähteseisundit, nt *sawat /.../ nente Majjast ninck Wallast erraaijetuth, ned Laulut /.../ Jumala Sanast ninck Kiriast omat woetuth, se Wachthuss Saddamast /.../ Pirrida Ranna pole said aijetuth, sest Surmast öllesserratama, eb syss nedsamat*

öche Surnu *assias*t tulle. Tähelepanu väärrib, et siselähtekoha tähenduses ei tarvita Müller kordagi kaassõnaühendit, kaassõna 'seest' tema keeles puudub. 11 juhul väljendab seestütlev muid tänapäeva keelest tuntud funktsioone, nt *on isse keickest seetsamast assias*t kulutanut, *Lapse[st] ayast emmis seye sato, on öche Surnu Inimesest söhn*ut.

Lisaks neile kasutusvõimalustele täidab seestütlev Mülleri keeles kaht funktsiooni, mida tänapäeval ei tunta: väljendab genitiivi tähendust ja (passiivses) finiititarindis tegijat.

Genitiivi tähenduses esineb seestütlev vaadeldavas tekstilõigus kolmes tarindis: kaks korda rinnastatult lauses *eth se Pattu se eike Hallick on keickest meddy willetzussest, Jumala wihast ja needtsamat omat sensinatze Toiwutusse pæle sest Nayse Sæmest kindlasti Lothnut*. Seestütleva kasutamine genitiivi funktsioonis on omane nii 16. kui 17. saj. eesti kirjakeelele ning on grammatiline laen (alam)saksa keelest (Masing 1964: 126–127, Lasch 1914: 192). Ka tegija väljendamine seestütlevaga on ilmne saksa mõjutus, niisugust kasutust esineb Mülleri tekstilõigus neli korda: *sahwat sest Wajjnlasest errawoetuth, Eth /.../ nedsamat Laulut neist Inimesest techtut ninck lauletuth, kui teye neist tratist ninck Santist ollete kulnut laulewa* (viimase tähendus on ilmselt 'nende hulguste ja santide poolt olete kuulnud lauldavat').

Kaheksat seestütleva vormi võib pidada adverbistunud väljendeiks: *keickest süddamest, süddamest, hennessa Pæhst ninck hæ melest, minu Pæst echk hæ melest, minust melæst, Toehpolest*.

5.1.1. Sisse- ja seesütlev kääne Mülleri jutluste kogutekstis

Mülleri jutlustes tervikuna esineb (täielikult adverbistunud vorme arvestamata) sisseütlevat käänat vähemalt 20 korda ja seesütlevat vähemalt 30 korda. Kõnekas on see, missugustest sõnadest ja missuguses kontekstis need noomeni käändevormid esinevad.

Sisseütlev esineb a) sisesihtkoha tähenduses sõnadest 'taevas' (9 korda), 'Betlemm' ('mere) põhi', 'kirik', b) paarisväljendites 'päevast teise', 'päevast päeva', 'palest palge' ja c) üksikutel juhtudel verbi reksioonilise laiendina (ositi piiripealsed juhud, kus vormi võiks pidada ka väljendteigusõna või fraseologismi adverbistunud osaks): ebatäpses piiblightsitaadis Sak 2: 12 *Ke teidt kinni hackab, se hackab minu Silma terrasse kinni* (Müller: 206), *Ke meist kinni hackab, se hackab ks Jumala Poya tæma Silmaterrasse kinni*

(Müller: 264), *eth se Peiw tahab Öchtose sada* (Müller: 174) ning piiblistsitaadis Js 43: 2 *se Tully eb pea sinusse mitte süttitama* (Müller: 264).

Seesütlev esineb siseasukoha tähenduses sõnadest 'taevas' 'linn', 'Betlemm', 'Naatsaret', 'Jeruusalemm' '(Maria) rüpp', 'kirik' 'päike' 'kuu' 'täht', '(Egipti) maa'

Kõik kohta väljendavad sisse- ning seesütleva vormid kuuluvad selgelt liturgilisse keelepruuki. Juba U. Masing on rõhutanud, et Mülleri jutluste tsitaatide eesti keel erineb mitmeti jutluste endi keelest (Masing: 85). Eriti ilmekas on see, kuidas Müller vormistab sisesihtkoha ja siseasukoha tähendust sõnast 'linn' ning linnanimedest ühelt poolt siis, kui ta räägib oma kaasaegsest Tallinnast, ja teiselt poolt siis, kui jutt käib evangeeliumi sündmustest. Esimesel juhul tarvitab ta alati kaassõnaühendit, nt *eth sesama ayck io Aokit meddy Tallina siddes /.../ on olnuth* (Müller: 86), *eth sesama /.../ Maa werrisemene syn /.../ meddy Linna sees /.../ on mæssanut* (Müller: 86–87). Teisel juhul kasutab ta silmapaistvalt sageli käändevormi, nt *syss erralascckem meidt mitte /.../ nente Kariatzedede kaas Bethlehei menna* (Müller: 52), *Jhs Chs, kumb se Bethlehemii Linnas ohn sündinut, [ninck] Nazarettis ölllesskaswatuth, ninck Jherusalimis /.../ Rysti peele poduth ninck errasurnuth* (Müller: 1), *kudt sesinane Lapsukee Bethlehei Lias /.../ ilmalle tulli* (Müller: 73), *Kudt meddy Issandt Chrs Jherusalei Lias algkis öttelda (ibid)*. Käändevormi kasutus ei ole küll ka teisel juhul järjekindel ning käändevorm ja kaassõnaühend võivad kirjeldatud kontekstis ühes lauses kõrvuti seista, nt *Sesinan essimene toiwutus /.../ eb olla mitte essimelt sen Issanda Chre Taywasse (sic! sisseütlev) ölles mennemesse prast, Jerusalemi Linnas, eb kaas mitte essimelt se Bethlehei Lia siddes, kuss Chrs ilmalle tulli* (Müller: 41–42). Kuid käändevormide rohkus tsitaatides ning ilmsetes liturgiliste tekstide refereeringuis torkab selgelt silma.

Seega võib öelda, et Mülleri enda idiolektis tõenäoselt sisse- ja seesütlev kääne puudusid ning sisesiht- ja asukoha tähenduse väljendamiseks kasutas ta kaassõnaühendit. Sisse- ja seesütlev kääne esinesid tema kirjalikus keeleuusususes vaid püsiühendites enam või vähem leksikaliseerunud vormidena. Kindlasti mõistis ta nende käändevormide tähendust ning jättis nad seetõttu muutmata, tsiteerides või refereerides kasutada olevaid varasemaid tekste.

5.2. Väliskohakäänded

Alaleütleva käände 13 kasutusjuhust väljendavad 10 adressaati, nt *piddab /.../ kolututh sama /.../ keickelle Rachwalle, eth teye siiket ollete selle Iss: Christusselle andma, kudt mina se teile woyn iüttelda*. Ainult kahes rinnastatud tarindis väljendab alaleütlev välissihtkohta: *mitto tuhat Inimesset /.../ omat /.../ Parblalle, S. Hannuxeselle /.../ mahamattetuth*.

Alaleütleva käände potentsiaalne asendus, kaassõnaühend postpositsiooniga 'peale' esineb 17 korda (adverbistunud tarindeid arvestamata). Neist kolmel juhul on tegemist selge kohafunktsiooniga, nt *KirckAyade pæle (mahamattetuth)*. Tavaliselt esineb see kaassõnaühend aga reksioonilise laiendina enam-vähem samade verbide juures nagu tänapäeva keeles: 'mõtlemä', 'vaatama', 'lootma' 'halastama', nt *motle minu pæle*.

Ühel juhul esineb alaleütleva käände vorm väljendteigusõna koosseisus pigem adverbi kui noomeni käändevormina: *ilmalle toy*.

Seega on alaleütlev kääne Mülleri keelepruugis ennekõike adressaadi väljendaja. Välissihtkoha tähenduses kasutab ta võrdselt nii käändevormi kui kaassõnaühendit.

Alalütleva käände 19 kasutusjuhust väljendavad üheksa aega ja enamasti ongi vormi aluseks sõna 'aeg', nt *selsinatzel aijal, igka silma pilckmesse ayal*, aga ka *teddy Nore Polwel*. Viiel juhul väljendab alalütlev viisi: neli korda esineb väljend *heel melell ~ haelmelel(l)* üks kord *Rothze Kelell laulame*; kolm vormi on seotud arvsõnadega ja vastavad küsimusele 'mitmendaks?': *kolmandal, neljandel, viijendel*. Ainult üks kord väljendab alalütlev kääne välisasukohta: *on sel assemel errasurnuth*. Seevastu kõik seitse kaassõnaühendit postpositsiooniga 'peal' esinevad selges kohatähenduses, nt *Merre ninck wyki pael, syn Maa pael*.

Adverbistunult esineb alalütlev väljendis *kahewahel ollema*.

Seega on alalütlev Mülleri keelepruugis ennekõike toimumisajakääne. Välisasukohta eelistab ta väljendada kaassõnaühendiga.

Alaltütleva käände kolm juhtu on kõik problemaatilised. Kahel korral esineb alaltütlev ilmselt alalütleva asemel: *esimelt* samas tähenduses 'esiteks', nagu kolmel korral on kasutatatud alalütlevat ning segavormistusega tarindis *sael wahelt*, mis kannab toimumisaja tähendust 'vahetevahel, mõnikord' Ühel juhul on tegemist adverbi kohakäändevormiga, mis tänapäeva keeles vormistataks alaleütleva käände tunnusega: *exite teije /.../ kaukelt Jumala Sanast*.

6. KOHAKÄÄNETE FUNKTSIOONID H. STAHLI KEELES

6.1. Sisekohakäänded

Sisseütleva käände seitsmest vormist on ainult ühel juhul tegemist täisväärtusliku käändevormiga: *kumbat se kurrati denistusse hend heitnud*. Tavaliselt kasutab Stahl sisesihtkoha tähenduses kaassõnaühendit postpositiooniga 'sisse' (15 juhtu), nt *ep sahp mitte ././ Taiwaricko sisse tullemä, wois ././ körbest Pöha Linna sisse wihma*. Sama kaassõnaühend esineb ka sihitismäärusena verbi 'uskuma' laiendina *eth teije ././ Pöha Waimo sisse usckuda towotanut ollete*. Tähtsapanu väärrib seik, et üks kord esineb kaassõnaühend koguni väljendverbi 'meelde tuletama' koostises: *peawat needt Rickat ././ omma meelee sisse tulletama*.

Kuus sisseütleva käände vormi esinevad adverbistunult väljendverbi koostises: viis korda vorm *hucka (minnema, sahtnut jne)*, üks kord *meele (tulletavat)*.

Seesütleva käände kümme esinemisjuhtu on kõik täisväärtuslikud käändevormid, mis väljendavad siseasukoha tähendust: viis korda esineb seesütlev käände sõnast 'evangeelium', nt *kudt se Rickas Mees ninck temma wihs Wennat Evangeliummes tehnut ommat*; viis vormi esinevad piiblitrefereeringuis: *se Rickas Mees on Pörgkus ninck Wallus olnut* (lk 16: 23, vrd Lu *Als er nun in der Hölle und in der Quad war*), *Se Issand sahp temma jahutama temma Surnowohdis* (Ps 41: 4, vrd Lu *Der HErr wird ihn erquicken auf seinem Sieckbette*), *Ninda tegkis se üx Kurritegkija risti sambas* (lk 23: 40–43, ehkki seal otse ristisammast ei mainita ning Lutheri saksa-keelses tõlkes puudub üldse eeskuju sellele sõnale), *üx nõid Endoris wois ././ ni paljo tehha* (1 Sm 28: 17, vrd Lu *Siehe, zu Endor ist ein Weib, die hat einem Wahrsagergeist*). Siiski eelistab Stahl siseasukoha tähenduses kasutada kaassõnaühendit postpositiooniga 'sees' (18 juhtu), nt *piddis temma ././ punnase Merre siddes errahupma, tenna saht sinna münno kahs Paradisi sees ollema, eth sinna mitte piddit pattude sees surrema*.

Seestütleva käände rohkus võrreldes Mülleriiga on tingitud sellest, et Stahli tekstis leidub palju enam genitiivi tähenduses seestütlevat: 58 vormist täidavad 13 genitiivi funktsiooni, nt *se negko sest Prophetist Samuelist, se Engel sest Isaandast, üx Juhr keickest Kuriast, se Lagke sest Sioni Tüttrest*. Ülejäänud 45 tarindist võib kahte pidada adverbistunuks, teiste funktsioonid on lähedased

tänapäeva ning Mülleri kasutusele. Viiel juhul võib seestütleva funktsiooniks lugeda tegija väljendamist, nt passiivses lauses (nagu Mülleriigi) *ke teije sest Kurratist hexitusse sisse sahtetut ollete*, aga ka *eth teile sest Kurratist ninck nõidast kurja sundinut on ja se hauwa sisse / kumb tullest ninck Swewlist polletab*. Ka Stahlil keeles ei esine kordagi kaassõna 'seest'

6.1.1. Sisekohakäänded Stahlil psalmitõlgetes

Stahlil poolt avaldatud psalmitõlgetes (Stahl 1638) sisseütlevat käänat ei esine; seesütlevat esineb neljal korral, seestütlevas on vormistatud 43 tarindit (neist üheksa kannavad genitiivi tähendust).

Neljast seesütleva käände kasutusjuhust on kahel korral tegemist juba Mülleri keelepruugist tuntud adverbistunud väljendiga *keickes paigkas*; üks kord esineb seesütlev selge tõlkevastena saksa prepositsionaalsele konstruktsioonile: *kumb pimmedusses hulckup* (vrd Lu *die im finstern scheiche*). Tähelepanu väärib aga seestütleva käände paindlik kasutamine 23. psalmi tõlkes: *hulckan pimmedas surma orgkus*. Nimelt pole see ainuke ühilduva täiendiga tõeliselt täisväärtuslik käändevorm tuletatav saksakeelsest tekstist, mis seisab käsiraamatus paralleelsena eestikeelse kõrval. Lutheri tõlkest *wandert im finstern Thal* poleks ei Stahl ega keegi teine saanud tuletada niisugust eestikeelset tõlget. Originaali väljendit *be-ge tsalmavet* on täiesti võimalik tõlkida 'pimmedas surmaorus', aga pole usutav, et Stahl lähtunuks originaalist, sest üldiselt vastab tema tõlge peaaegu morfeem-morfeemilt Lutheri saksakeelsele versioonile. Heebrea *tsalmavet* tähendab sõna-sõnalt 'surma vari', ülekantult 'sügav pimedus' (BDB: 853). Seega on kogu fraasi tähendus kas 'surma varju orus' või '(väga) pimmedas orus' Luther on toetunud teisele tõlgendusvariandile. Vulgata mõlemad versioonid lähtuvad sõnasõnalisest tõlkest: septuagintast lähtuv versioon tõlgib *in medio umbrae mortis* 'keset surma varju', originaalist lähtuv versioon tõlgib *in valle mortis* 'surma orus' Eesti tõlge ei sobi täpselt ühegi esitatud variandiga. Tõenäoliselt on siin aluseks olnud Vulgata teine versioon, mille järgi on alguses tõlgitud 'surma orus', hiljem on sellele väljendile Lutheri tõlke järgi igaks juhuks lisatud 'pimmedas'

Niisuguseid kontaminatsioonivõimalusi eeldades võiks oletada, et Stahlil psalmitõlkes leidub ka vähemalt üks jälg varasemast sisseütleva vormist. 46. psalmi tõlkes esineb fraas *ninck needt mehjet kesckil merre pohja sisse lehxit*. Ehkki sisesihtkoht on siin Stahlil-

päraselt vormistatud kaassõnaühendiga, tekitab see ühend küsimusi, kui võrdleme teda Lutheri tõlkega: *und die Berge mitten ins Meer süncken*. Tõlke üldise morfeem-morfeemilisuse taustal jääb arusaamatuks, kust on eesti tõlkesse võetud sõna 'põhi'. Vulgatas on kõnealune väljend tõlgitud ühel juhul *in cor maris*, teisel juhul *in corde maris*. Seega võiks oletada, et eesti tekstis on algsest seisnud Vulgata-päraselt 'mere põhja (läheksid)' millele hiljem Lutheri tõlke järgi on lisatud sõnad 'keskel' ja 'sisse'. Oletust toetab see, et sisseütlev kääne sõnast '(mere)põhi' on kasutusel ka Mülleri keeles. Ilmselt pidi väljend 'põhja (minema)' Müllerile varasematest tekstidest tuttav olema.

Kuna Stahli tekst on tervikuna ebaisikuline ning abstraktselt liturgiline, pole võimalik tema enese tegeliku idiolekti kohta kindlaid näiteid esitada, sest kogu tema teksti võib pidada tsitaadiks või refereeringuks. Eeldades, et ta tarvitatud tekste oma keeleliste arusaamade järgi redigeeris, võib siiski oletada, et ka tema idiolektil sisse- ja seesütlev kääne puudusid. Seepärast võiks arvata, et ta jättis kriitilised vormid igaks juhuks alles seal, kus eestikeelne tekst ei vastanud saksa originaalile, sest polnud kindel, kuidas neid kohti redigeerida tuleks. Samuti talitas ta kindlalt fikseerunud tekstide korral (vt alajaotis 7).

6.2. Väliskohakäänded

Silmatorkavaim eripära Stahli keeles on see, et ta ei tee tähenduslikult vahet alale- ja alalütleva käände vahel. Tavalisem on ilma *e*-ta vorm.

Alaleütleva käände 17 vormist väljendavad 15 adressaati, nt *kunni Jummal neile nachkast Rihdet andis, andwat /.../ neile Jummal Sullaselle, Mea sahtap meile nühd se Rickus*. Kahel korral esineb alaleütleva vorm alalütleva tähenduses, väljendades tegevussubjekti ja omajat: *sihs sahp temma /.../ neille Englille kesckma, kudt kohus on neile Naiselle*.

Alalütleva käände 50 vormist on ainult 11 tõesti alalütleva funktsioonis, väljendades omajat, nt *kennel Tollikohus on*, aega, nt *kurjal ajal*, viisi, nt *hehl meeel*, tegevussubjekti, nt *kennel keelti, Neil Rickal sestinnasest Ilmast kesk*. Saksa keele eeskujul laiendab alalütleva (daativi) vorm ka verbi 'aitama' (kolmel korral), nt *awwita sel Heddalissel*. 32 juhul esineb alalütleva vorm alaleütleva tähenduses, väljendades eeskätt adressaati (24 juhul), nt *kudt Paulus Timotheussel kirjatap, kus üx Innimenne omma Süddame sel*

Rickussel annap, ninck tegkit hendessel katmisset, minna ütlen sünnul, ja kogejat (6 juhul), nt kudt ollex se temmal hendessel sündinut, Pharaonil sel Kunningal on sedda tulnut, Job / kennel se Kurrat keick temma Lapset /.. / hucka sahtnut olli, või isikut, kellele tegevus on suunatud: temma tahax /.. / sünnul armolinne olla; ühel juhul väljendab alalütleva vorm välissihtkohta: tullewat sesamma Wallo assemel. Neljal korral pole alalütleva vormi funktsioon selge, neist ühel juhul on vormi kasutatud ilmselt adverbistunud tarindina ablatiivi asemel: *naljal* (= naljalt).

Kuigi Stahli grammatika esitab alale- ja alalütleva vormi arvuopositsiooni märkijana (alalütlev = ainsuse daativ, alaleütlev = mitmuse daativ), et saa tema tegelikust keelekasutusest seda välja lugeda. Ehkki kõik alaleütleva vormid on tõepoolest mitmuse tähendusega, ei piirdu alalütleva kasutus sugugi ainsusega, vrd nt lauset *eth temma keddakit neil Kirckul, Kohlil, ninck nende Sullasel, keddakit neil Wannambal ninck Wallitzussel, keddakit neil Heddalissel Errahajotut ninck Perrenkiusatut Ristijnnimessel, keddakit sel waisel Lazarussel annap*, kus nii mitmuslikud tarindid kui ainsuslik tarind on vormistatud alalütlevas käändes, ehkki mitmuslikud peaksid grammatika järgi olema alaleütleva vormis. Esineb ka segatarindeid, kus artikkel on ühes, põhisõna teises vormis, nt *efferdap /.. / neile Johbnutkottil, adwat /.. / neile Waisel*.

Analüüsitud materjali põhjal võib väita, et Stahl kasutab alale- ja alalütlevat käänat täiesti läbisegi, eelistades ilma *e*-ta vormi. See ülddaativ vormistab tema keeles eeskätt adressaati, omajat, kogejat ja tegevussubjekti. Selget väliskohatähendust kannab ainult üks vorm. Siht- ja asukohta tähenduse tavalisem väljendusvorm on kaassõnaühend (kokku 5 tarindit), kusjuures analüüsitud materjali hulgas väljendab sihtkohta alati postpositsioon 'peale' ja asukohta postpositsioon 'peal, nt *öhe kõrgke Mehje pehle /.. / weddama, se Kircko harjo pehle assuma, Sest keick teije Karwat teie Peh pehl ommat loetut, eth nemmat teid Kehjede pehl kandwat*.

Alaltütleva käände kahel esinemisjuhul on tegemist teate allika vormistamisega *Jummalalt lubba sahp, neil Israelitil, kennelt ninda kirjotut seisap*. (Kohatähendust vormistab alaltütleva käände lõpp ainult siinsest analüüsist kõrvale jäetud määrsõnas *seht* 'sealt'.)

6.2.1. Väliskohakäänded Stahli psalmitõlgetes

Analüüsi tulemused vastavad üldjoontes väliskohakäändete esinemusele Stahli psalmitõlgetes. Sealgi esinevad alaleütlev ja alalütlev segamini, kusjuures eelistatakse ilma *e*-ta vormi (61 sõnavormi ilma *e*-ta, seitse *e*-ga). Alaltütlevat käänat esineb üks kord.

Ülddaativi 68-st juhust 31 esinevad adressaadi tähenduses, seitse väljendavad omajat, seitse aega, osa vorme on ambivalentse tähendusega. Väliskohta märgib alalütleva käände tunnus (sihtkoha tähenduses) üheksal korral. Neist neljal korral on tegemist adverbistunud vormiga ('keskel' 'kaugel'). Neli juhtu esindavad kaassõna ja substantiivi käändevormi piirimail olevaid näiteid: sihtkoha tähenduses *sünno küljel* (Lutheril *zu deiner Seite*~) ning nii siht- kui asukoha tähenduses *sünno/ münno parrambal kehjel* (kolm juhtu, mis ei ole vorm-vormilt tuletatavad Lutheri saksakeelsest tekstis, vrd *zu deiner/ meiner Rechten*). Tähelepanu väärib taas seik, et ainus alalütleva vorm (sihtkoha tähenduses), mida saab pidada täisväärtuslikuks käändevormiks, esineb fraasis, mille tõlge ei vasta päris täpselt Lutheri tõlkele. Ps 1: 3 esineb fraas (*üx puh*) *kumb istutut on nende jogkide kaldal*. Lutheril on see koht tõlgitud (*ein Baum gepflanzet an den Wasserbächen*, mis vorm-vormilt tõlkides annaks eesti vasteks 'veeojade juurde', nagu muide Müller seda kohta oma jutlustes tsiteeribki (*õx Pu istudut sen Wedde Oya iure*, Müller: 321). Ka Vulgata ei paku täpset eeskujut: esimeses versioonis (*lignum quod platantum est secus decursus aquarum* '(puu) mis istutatud on vete ~ jõgede voolude juurde'), teises versioonis (*lignum transplantum iuxta rivulos aquarum* '(puu) istutatud vete ~ jõgede ojakeste lähedale' Üheski kolmest versioonist ei esine sõna 'kallas' mis Stahli tõlke üldise sõnasõnalisuse taustal taas silma torkab, nagu oli lugu ka seesütleva käände vormiga *pimmedas surma orgkus*.

Alaltütleva ainus vorm väljendab seda, kellest ollakse lahus või eemal: Ps 103: 12 *Ni kaugel kuds se homick ses ohtust on / lassep temma meije hexitusset meilt erra olla*.

7. SIHT- JA ASUKOHAKÄÄNDED 16. SAJANDI VAIMULIKES TEKSTIDES

16. sajandist säilinud vaimuliku keele näited sisaldavad peamiselt kolme palve teksti: Meieisa palve, *Ave Maria* ja *Credo*. Neist *Ave Maria* ei paku siinses kontekstis huvi, sest seal pole siht- ja asukohakäände kasutusvõimalusi. Huvi pakuvad aga need kohad, kus

Meieisa palves ja *Credos* võiks esineda sisse- ja seesütlevat ning alale- ja alalütlevat käänat. Meieisa palves on kaks kohta, kus sõna 'taevas' võiks esineda siseasupaiga tähenduses seesütlevas käändes, üks koht, kus sõna 'kiusatus' võiks esineda sisesihtkoha tähenduses sisseütlevas käändes, üks koht, kus sõna 'maa' võiks esineda välisasukoha tähenduses alalütlevas käändes ning kolm kohta, kus sõnad 'meie' ja 'võlgased' võiksid esineda adressaadi tähenduses alaleütlevas käändes. *Credo*'s on vähemalt seitse tarindit, mis verbi 'uskuma' laiendeina võiksid olla sisseütlevas käändes, kaks kohta, kus sõnad 'surmavald' ja 'taevas' võiksid esineda sisesihtkoha tähenduses sisseütlevas käändes, üks koht, kus sõna 'rist' võiks esineda sihtkoha tähenduses sisse- või alaleütlevas käändes (küll väljendverbi 'risti pooma' koostises), üks potentsiaalne toimumisaja tähenduses alalütlev ('kolmandal päeval') ning üks potentsiaalne kohatähenduses alalütlev ('paremal käel').

Kullamaa käsikirjas (Valik 1992: 1–2) on Meieisa palves sõna 'taevas' mõlemal korral vormistatud käändevormina, s.t esimene säilinud eestikeelne Meieisa palve tekst algab sõnadega *Issamede. ken ssynna otte taywas* (mitte 'taeva sees'). Potentsiaalne sisseütleva käände koht on kustunud: *elle ssattyt meyttyt kurija Ohachtuss*. Võiks oletada, et kustunud on sisseütleva viimane täht *e*. Potentsiaalse koha-alalütleva asemel seisab (*ssatku szynnu tachtmuss taywas nynck*) [*majesze*]. Ilmselt on see ladinakeelsest fraasist *in terra* tõlgitud seesütleva vorm 'maas'. Potentsiaalsed adressaadi tähenduses alaleütlevad sõnast 'meie' on lihtsalt vahele jäetud. Potentsiaalse adressaadi tähenduses alaleütleva asemel sõnast 'võlgased' esineb kaassõnaühend: *meytte wollaysih | wasta*. *Credo*'s on sõna 'uskuma' laiendite vormistus algusosas segane – ilmselt on need üldse vormistamata jäetud. Lõpuosas kasutatakse kaassõnaühendit: *Minna ussun poha waymo cysse*. Potentsiaalsest sisseütlevast 'taevasse' on säilinud ainult *thayua*, millele Saareste rekonstrueerib järele [*rickus?*]. Potentsiaalse sihtkohakäände vormi asemel sõnast 'rist' kasutatakse kaassõnaühendit: *rissti pel poduth*. Asukoha alalütlevana esineb *primal ketel*. Muud vormid puuduvad.

Koelli katekismusetõlkes (Valik 1992: 353–358) pole Meieisa palve tervikuna säilinud. Katkendeist selgub vaid, et asukoha tähenduses kasutatakse sõnast 'taevas' käändevormi, sõnast 'maa' kaassõnaühendit: *kuthe taywas nynda kaes maapeel*; sisesihtkoht sõnast 'kiusatus' on vormistatud kaassõnaühendiga: *ella satack*

m[eyd] kywsatussen sysse. Usutunnistuse fragmentides võib leida ühe selge sisseütleva sihtkoha tähenduses: *Allaspette astnut pörkwhauda*, ühe ilmselt osaliselt kustunud sisseütleva *[ü]ll[es] mennut taywas*, aja- ja koha-alalütleva: *kolmandel peywel, parambal kedel*. Sõna 'rist' on vormistatud kaasõnähendina *[ry]sty peelee podw*. Muust tekstiosast võib leida veel selgeid seesütleva käände vorme, nt *Jumal tahap o[mahe]nd ouwespette neys kahes [sidde]s* (= 'sidemes') | *ses hiwus nynck ses [weres]* | *laste kynny köwteda*. Alalütleva asemel kasutab Koell tavaliselt alalütlevat, nt *oyddap meil antuth sama*, aga siiski ka *[a]ntkuth meyle Jumal*. See ülddaativ väljendab adressaati, isikut, kellele tegevus on suunatud, (*se ././ Jumal selle pattussel Il[mal] [ta]chtis üdden otzan tehe*) või aega (*Sel öszell*). Kohta väljendab kaassõnähend (üks näide): *altari peel*.

16. saj II poole vaimulike keelest on säilinud ainult kahe jesuiidi käsikirjalised tekstid. Neist üks on niivõrd segane ja vigane, et ei paku tollase grammatika uurimisele midagi uut (vt Saareste 1954: 59–60). Teine, Veltheruse oma, sisaldab kõik kolm palvet ja lisaks kümme käsku (Weiss 1963: 696–697). Paraku on ta lõunaeestikeelne, mistõttu tema keelekasutus võib pärineda teisest traditsioonist kui muudel siin vaadeldud tekstidel. Meieisa palves eelistab Veltherus kaassõnalist väljendust: *taiva sise, sisse kurya hukutusse* ja segasem *kui taivo nikas maha paehl*. *Credo*'s esinevad aga temalgi sihtkoha tähenduses selged sisseütleva vormid *maha minnut porguhauda, ülesminnut taivasse*.

Seegi vähene materjal tunnistab, et eestikeelseis vaimulikes tekstides kasutati 16. sajandil koha tähenduses sisse- ja seesütlevat käänat. Ilmselt kanoniseerusid olulisemad palvetekstid nii tugevasti (või olid 16. sajandiks juba kanoniseerunud?), et isegi Stahl, kes tekste usutavasti palju redigeeris, säilitab oma käsi- ja koduraamatu katekismuses sisseütleva vormid *allaspette astnut Pörghokhauða, üllesastnut Taiwa* ning seesütleva vormid *Issa meddi ke sinna ollet Taiwas, Sünno tachtminne sündkut kui taiwas / ninda kahs Mah pehl* (Stahl 1632). Väliskohakäänetest kasutati juba 16. saj. ülddaativi, st alale- ja alalütleva käändel ei tehtud alati vahet.

8. KOKKUVÕTE

1. Kohakäänete kasutuse osas on G. Mülleri ja H. Stahli eesti keel omavahel üsna saranased. Olulisim erinevus seisab selles, et Stahl ei

tee selget vahet alale- ja alalütleva käände vahel. Kuid see pole Stahlile ainuomane joon (vt. punkt 3).

2. Sisekohakäänetest kasutavad mõlemad aktiivses (kirjalikus) keelepruugis ainult seestütlevat käänat, mis väljendab neil lisaks tänapäevastele funktsioonidele ka omajat ja tegijat. Sisse- ja seesütleva käände vormid esinevad nende tekstis vaid enam-vähem adverbistunud püsiväljendeis ning siis, kui nad tsiteerivad või refereerivad varasemaid liturgilisi tõlketekste. Siht- ning asukoha tähenduses kasutavad mõlemad autorid aktiivses (kirjalikus) keelepruugis kaassõnaühendit postpositsiooniga 'sisse' või 'sees'

3. Väliskohakäänetest tarvitavad mõlemad autorid alale- ning alalütlevat eeskätt adressaadi, kogeja, omaja, tegevussubjekti ning toimumisaja väljendamisel. Selgelt koha tähenduses eelistatakse kaassõnaühendit.

G. Müller teeb alale- ja alalütleva käandel tähenduslikku vahet, kuid H. Stahl tarvitab neid läbisegi ülddaativina, eelistades ilma vokaalita vormi. Niisugust ülddaativi võib kohata juba 16. saj. tekstides ning ka 17. ja 18. saj. grammatikakirjeldajad ei tee kahel vormil tähenduslikku vahet.

Seega võib väita, et nii Mülleri kui Stahli kirjalik keeleusus vastab kohakäänete osas enam-vähem Stahli grammatikas esitatud paradigmale, v.a allatiivi ja adessiivi vastandamine arvu märkimisel. Ligilähedaselt samamoodi kajastavad eesti keele kohakäändeid ka teised 17. ja 18. sajandi grammatikad. Mülleri- ja Stahli-eelses vaimulikus keelepruugis on sisse- ja seesütlev kääne kindlasti kasutusel olnud. Nende taandumise üheks soodustajaks võib pidada morfeem-mofeemilise tõlkepraktikaga kaasnenud saksa keele mõju. Sisseütleva käände unarusse jäämist soodustas arvatavasti ka selge käändetunnuse puudumine lühivormides. Alale- ning alalütleva käände kummaline vastandamine arvu väljendamisel Stahli grammatikas on tingitud sellest, et nagu paljud teised tollased ning hilisemadki autorid, ei tajunud Stahl nende tegelikku tähendussuhet, vaid kasutas neid ühe ülddaativi pähe. Kahe vormi segunemist võis vähemalt mõne autori korral soodustada ka murdeline taust, kuivõrd läänemurde alal on samasugune tarvitus (alalütlev alaleütleva asemel) hilisemaski murdekeeles tuntud.

KIRJANDUS

- BDB** = A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix containing the biblical Aramaic. Based on the Lexicon of William Gesenius as translated by Edward Robinson [---] Edited [---] by Francis Brown [---] with the cooperation of S. R. Driver [---] and Charles A. Briggs [---] Clarendon Press, Oxford.
- Gutslaff, J. 1648**, *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam* // Faksiimiletrükk teoses *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. I. Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarman, Hamburg (1976).
- Göseken, H. 1660**, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Anführung zur Ohstnischen Sprache. Reval // Faksiimiletrükk teoses *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. II. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Väri Haarmann. Helmut Buske Verlag, Hamburg (1977).
- Hornung, J. 1693**, *Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem*. Riga // Faksiimiletrükk teoses *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. III. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Helmut Buske Verlag, Hamburg (1977).
- Hupel, A. W. 1818**, *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen* [---] Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage, Mitau.
- Kask, A. 1970**, *Eesti kirjakeele ajaloo I*. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder, Tartu.
- Lasch, A. 1914**, *Mittelniederdeutsche Grammatik*. Sammlung kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte. IX. Verlag von Max Niemeyer, Halle.
- Luther** = *Die Heiligen Schriften des Alten und Neuen Testaments nach Dr. Martin Luthers Uebersetzung*. Dritte Auflage, Glogau.
- Masing, U.**, *Somnium umbrae*. Käsikiri.
- Masing, U. 1964**, Hans Susi 1551. a. tõlkest. – ESA X, Tallinn, lk 121–136.
- Müller** = *Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606*. Mit einen Vorwort von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünftehnter Band, Dorpat, 1891.
- Rätsep, H. 1977**, *Eesti keele ajalooline morfoloogia I*. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder, Tartu.
- Rätsep, H. 1987**, *Heinrich Stahli keeleõpik oma aja peeglis*. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 709–715.
- Saareste, A. 1954**, *Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti*. – Virittäjä, s. 53–60.
- Stahl, H. 1632**, *Hand- und Hausbuches Für die Pfarherren vnd Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs*. Erster Theil, Riga.
- Stahl, H. 1637**, *Anführung zu der Esthnischen Sprach* [---] von M. Henrico Stahlen. Revall // Faksiimiletrükk teoses *Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts*. I. Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarman. Helmut Buske Verlag, Hamburg (1976).
- Stahl, H. 1638**, *Hand- und Hausbuches Für die Pfarherren vnd Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs*. Viertter und Letzter Theil, Revall.
- Valge, J. 1970**, *Eesti keele käänete sagedused kolmes funktsionaalses stiilis*. – Keel ja struktuur 4. Tõid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, lk 145–162.

- Valik 1992** = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja A.R. Cederberg. Faksiimileväljaanne. Tartu Ülikool, Tartu.
- Vulgata** = Biblia Sacra. Iuxta vulgatum versionem. [---] Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart (1984).
- Weiss 1963** = Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. Zeitschrift für Ostforschung, 12. Jahrgang, Heft 4, S. 688–699.